

ПИЛИПЕНКО Р.Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАУКОВА МЕТАФОРА В ТЕОРІЇ ФАХОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Мета статті – дослідити активні процеси запозичення наукових метафор в лінгвістику.

Наукова новизна статті полягає у визначенні ролі та місця наукової метафори як лінгвістичного феномену.

Об'єктом статті є наукова метафора в контексті лінгвістичних та міждисциплінарних досліджень.

Предмет статті – філософські та соціологічні, соціо- та психолінгвістичні, когнітивні та дискурсивні особливості інтерпретації наукової метафори.

Актуальність дослідження пов'язана з підвищеною динамікою метафоричного осмислення соціолінгвальних феноменів, а також розвитком семіотичного, когнітивно-комунікативного та прагматичного аспектів метафоризації у галузі фахової комунікації.

Сучасний розвиток економічних та мовно-культурних зв'язків на тлі пожвавлення глобалізаційних процесів сприяє суттєвому зростанню ролі наукової комунікації. Лінгвісти намагаються удосконалити мову репрезентації та пояснення найскладніших наукових явищ, а також соціокультурних умов, за яких відбувається науково спрямоване спілкування. До важливих інструментів розуміння реалій належить метафора як знаряддя динамічного осмислення дійсності. Метафора активізується в періоди науково-технічних трансформацій. Тим не менш, слід зазнати, що лінгвістика довгий час не завжди використовувала цей інструмент та відмовлялась від вживання наукових метафор [1]. З часом наукова метафора стала розглядатися як важливий інструмент пізнання дійсності та спосіб існування в ній. Однією із активних галузей використання наукових метафор на сучасному етапі є теорія

Пилипенко Р.Є.

фахової комунікації [2]. Метафору використовують для опису явищ та процесів в мові теоретичного, експериментального та прикладного призначення.

Метафора є ефективним (з комунікативно-прагматичної точки зору) способом відтворення нових фахових реалій високого ступеня абстрагованості. У лінгвістиці це явище позначається як «метафороманія», тобто панування метафори в різних сферах спілкування [3:30]. Метафоричний спосіб епістемологічного залучення людини до концептуального світу фахових значень сприяє як поглибленню розуміння цих реалій, так і фокусуванню уваги мовців на нових властивостях суспільних явищ, процесів тощо. Метафоричні репрезентації у сучасній фаховій мові активно виступають в інституційних та громадсько-політичних текстах. Жанри, у яких вдаються до метафор, мають широкий діапазон: проблемні аналітичні статті, інтерв'ю з фахівцями, теледебати, промови провідних фахівців тощо. Метафора використовується для перенесення значень слів, висловів, ідей, концептів чи смислових фрагментів з одного дискурсу до іншого. Так, особливої уваги набула метафора в професійно спрямованих дискурсах економіки у зв'язку з аргументацією або витлумаченням тих чи інших складних економічних реалій.

У когнітивному аспекті метафоричне мислення незрідка протиставляється дискурсивно-логічному. Останнє, на думку німецького філософа Е.Кассірера, характеризується переходом від окремого до загального, коли думка “пронизує” певну ділянку буття доти, аж поки первинний концепт дістане свого визначення [4]. Суто метафоричне “охоплення світу”, навпаки, фокусується на певному концепті. Якщо дискурсивно-логічне мислення є екстенсивним, то суто метафоричне є інтенсивним за природою. На нашу думку, епістемологічне дослідження метафоричного способу мислення людини не можна відривати від дискурсивно-логічного, оскільки такі переходи від окремого до загального мають складатися з ієрархії завершених концептів.

Пилипенко Р.Є.

Уявлення про природу фахових змістів ускладнюються ще й інтердискурсивним характером певної сфери спілкування. Так, свої дослідження Е.Кассіерер провадив ще у 20-х роках минулого століття, коли ступінь метафоричності фахової мови економіки в Західній Європі був відносно низьким. З розвитком суспільства, популяризацією уявлень про науково-технічні реалії та вдосконаленням різних видів ментальної діяльності комунікантів значно розширилося мисленнєве охоплення різних сфер професійно спрямованого буття. Роль метафори в дискурсивно-логічному мисленні наголошується кілька останніх десятиріч (наприклад, метафора ‘час — гроші’). Отже, метафора є не лише важливим мовним засобом, який дозволяє сформулювати уявлення про предмет чи явище, — метафора формує також спосіб і стиль мислення про них.

Метафору активно використовують й при моделюванні соціолінгвальних явищ, процесів та суспільних перетворень в професійній та комунікативній діяльності людини. З цією метою лінгвісти вдаються до різноманітних наукових метафор таких, як сфера мислення [5], семіотичний континуум [6], сфера людської діяльності [7], когнітивний [8] та соціокультурний виміри [9], комунікативний простір [10] та інші. Однак, незважаючи на істотні здобутки у моделюванні соціолінгвальних явищ, зокрема соціально орієнтованих просторів, слід констатувати недостатню сформованість теоретичної мови теорії фахової комунікації.

Для демонстрації того, як проходить еволюція метафоричного осмислення в межах теорії фахової комунікації, розглянемо наукову метафору з домінантним компонентом простору. Відомо, що поняття “простір” перебуває під впливом філософських і соціологічних парадигм. Так, у сучасній дискурсивній філософії К.Апеля однією із центральних категорій, яка відтворює спосіб існування, реалізації й трансформації дискурсивних практик, є дискурсивний, або комунікативний простір [11:45]. Комунікативний простір —

останнім часом стає однією із розповсюджених наукових метафор, яка дає можливість визначити центр-периферійні відношення у різних лінгвістичних вимірах. Таку метафору маємо співвідносити з географічним, соціальним, історичним, економічним, демографічним, культурним, політичним та етнічним вимірами, у яких і зреалізуються комунікативні практики мовця. Для того, щоб уникнути нерозуміння цієї метафори, необхідно враховувати лінгвістичні традиції інтерпретації мовних явищ. Так, для розуміння наукової метафори комунікативного простору виокремлюємо такі типи її інтерпретації.

1) Соціологічна інтерпретація

За соціологічним витлумаченням, комунікативний простір є соціальним середовищем, у якому відбувається соціальна діяльність людей та інституцій. Соціологічний напрямок теорії фахової комунікації та дискурсології переважно фокусує увагу на теорії соціального простору, яка пояснює механізми соціальної взаємодії індивідуумів. Соціологічні теорії комунікативного простору — залежно від сфери вживання — дають можливість виокремити належні певним соціумам контекстуальні значення. Будь-яка соціальна дійсність містить комплекс непомітних зв'язків, які у своїй багатозаровій взаємодії визначають комунікативний простір як певну соціальну сферу [12:138]. Ці зв'язки виявляють себе у соціальній діяльності окремих індивідів, колективів та інституцій. Важливою ознакою концепції комунікативного простору в соціологічному контексті є інституційний вимір, у якому виявлено незміренну кількість відповідних інституційних форм спілкування.

2) Соціориторична інтерпретація

Згідно до соціориторичної традиції сучасної теорії фахової комунікації та дискурсології комунікативний простір є соціопростором, який репрезентовано як сукупність мовленнєвих творів певного типу в широкому ситуативному контексті комунікативної події. Елементами комунікативного

простору у такому тлумаченні є ситуативний контекст, мовні ситуації та вербальний контекст. Ситуативний контекст вказує на актуальну комунікативну подію та культурні змісти. Репрезентація знань має у свідомості носіїв різних мов і культур відповідний набір засобів для свого втілення.

3) Психолінгвістична інтерпретація

Досліджувані психолінгвістикою проблеми, що стосуються вивчення просторових властивостей соціолінгвальних феноменів, — мовленнєва діяльність, мовні контакти, співвідношення мовленнєвих дій та психологічних характеристик комунікантів, а також принципи організації комунікативних процесів, — включено до дискурсивно-психологічних підходів за аналізу мовленнєвої діяльності людини. Серед провідних понять цих напрямів виокремлюємо поняття семантичного простору, яке також розглядають в контексті комунікативного простору або в контексті психолінгвістичної теорії “семантичного простору” К.Озгуда [13]. Вчений виокремив також інші семантичні характеристики категорії простору науки за так званими наближеними та віддаленими значеннями, що нагадує про семантичні роздуми відомого українського вченого О.Потебні. Феномен комунікативного простору став надбанням й психолінгвістики. На важливі характеристики комунікативного простору вказує Е.Хаустова. Вона досліджує національну специфіку лексико-семантичних і семантичних полів у сфері комунікації, абстраговано розглядає діяльність людського розуму (тобто його когнітивне включення до опрацювання денотатів лексико-семантичних полів) у межах семантичного простору [14]. Комунікативний простір з його семантичними характеристиками у психолінгвістиці є, насамперед, системою координат для опису дистанцій між значеннями. Співвідношення комунікативного та мовного, або семантичного й лексико-семантичного простору можна вбачати в тому, що однією із найважливіших властивостей комунікативного простору є його наповнюваність змістами.

Тому семантичний простір, який функціонально є значно вужчий, ніж комунікативний, можна інтерпретувати як відображення семантичної зв'язності в комунікативному просторі. Досліджуючи практику наперемінного використання декількох мов в комунікативному просторі, У. Вайнрайх додає ще одну властивість комунікативному простору — його білінгвальний тип, у якому контактує декілька мов [15:22].

Психолінгвістичні уявлення про білінгвальний тип комунікативного простору є також продуктивними, якщо розглядати їх у світлі наперемінного функціонування багатомовних контактів. Отже, вживане у психолінгвістиці поняття комунікативного простору та його типів посіло своє місце й у сучасній теорії фахової комунікації, де комунікативний простір репрезентує себе як система категорій індивідуального та колективного знання фахівців, завдяки якому відбувається оцінювання й класифікація різноманітних об'єктів і понять у системі фахової діяльності людини.

4) Когнітивна інтерпретація

Як джерело сучасних уявлень про комунікативний простір репрезентує себе когнітивна лінгвістика. До кола наукових інтересів когнітивного напрямку теорії фахової комунікації та дискурсивного аналізу феноменів фахових мов входять комунікативні явища, розумові процеси й механізми породження мовлення, такі когнітивні феномени, як знання, уявлення, факт, думка й оцінка, інтерактивні процеси комунікації [16:377]. Так, істотним моментом у дискурсивному аналізі – в когнітивному його аспекті – є питання про ментальні основи розуміння мови та породження мовлення, під час яких мовна свідомість бере участь в опрацюванні інформації. У мовній репрезентації існує значна кількість «людських» просторів: реальний перцептуальний і концептуальний, умоглядний, антропоцентричний, мистецький та інші [17:18]. Ю. Апресян стверджує, що для опису всіх просторів світу потрібне поняття простору мовця [18:630].

Такий простір можна умовно поділити на два сегменти: на віддзеркалення світу та мовний відбиток світу певної галузі комунікації. Для роз'яснення цього положення можна використати інші поширені наукові метафори, як мовна та концептуальні картини світу. Під першою можна розуміти екстраполяція знань про світ, що їх містять терміни, поняття, мовні однини ці з їхньою національно-культурною специфікою. Концептуальна картини світу – це систематизоване відображення знань у мовленнєвому вимірі. Докорінна відмінність поміж двома баченнями світу полягає у визначенні місця людини як мовної особистості. Якщо центром мовної картини світу є людина з її мовою, то в концептуальному образі світу «присутність» людини залишається доволі незначною. Ю. Караулов зауважує щодо цього: «Якщо немовна (фахова) картина світу претендує на всебічне віддзеркалення реальності, то мовна картина світу завжди залишається не цілком виразною» [19:65].

Кожна мовна особистість має певну систему знань, стереотипів та цінностей, які виявляють індивідуальний і колективний (етнічний та національний) характер. В. Красних уважає, що когнітивний характер особистості й колективу можна подати як певний тип когнітивного простору [20:45]. Когнітивний простір як такий є структурованою сукупністю знань і уявлень, притаманних мовцеві чи колективу. Крім того, когнітивний простір є національно детермінованим. Наприклад, у німецькій фольклорній традиції завдяки казкам братів Грімм поширений образ країни з молочними річками й масляними берегами, який активно використовується й у мовленнєвій комунікації у сфері економічної діяльності. Людина, не обізнана з німецьким фольклором, не поцінує належно значення цього образу в політичних й економічних текстах, тобто не зможе «увійти» до національно детермінованого когнітивного простору. Останнім часом цей образ використовується ще й гіркою іронією – вже як комунікативна стратегія викриття:

Пилипенко Р.Є.

— *Das verlogene Märchen vieler Sozial- und Wirtschaftspolitiker über die scheinbar sichere Rente im Schlaraffenland Deutschland wird mit einem bösen Erwachen enden. Fakt ist schon jetzt, dass wir heute mit unseren gesetzlichen Rentenbeiträgen die Generation der heutigen Rentner finanzieren und buchstäblich keinen Cent zu unserer eigenen späteren Rente beisteuern* [21:6].

У цьому фрагменті усе підпорядковане суворій логіці: контрастність і метафоричність, яка орієнтує адресати на широке асоціативне сприйняття певного соціально-економічного феномену через елементи образно-асоціативної структури (*Das verlogene Märchen*) й елементи предметно-логічної структури (*Fakt ist schon jetzt*). Завдяки художнім образам у тексті розкрито чільну тему висловлювання – занепоєність німців своїм майбутнім через непослідовну соціально-економічну політику держави. Доступність цього тексту для адресата, особливо завдяки предметно-логічній структурі другої частини висловлювання, залишається високою. Однак сприймання його в цілому може ускладнюватися через незвичність використання типових для німецького лінгвокультурного середовища соціокультурних категорій у текстовому фрагменті соціально-економічних висловлювань. Для адекватного розуміння цього тексту потрібні певні соціокультурні й економічні знання, а також належна комунікативна компетенція, яка свідчить про здатність комуніканта згідно до ситуації спілкування організувати свої мовні дії. Єдність знань і комунікативної компетенції дає уявлення про когнітивний простір.

Метафора “когнітивний простір” пов’язана з метафорою “комунікативний простір” Такий зв’язок можна реалізувати на рівні включення образу “Schlaraffenland” до суспільної дискусії (дискурсу). Комунікативний простір значно ширший, ніж певна сукупність знань та уявлень; це виявляється, зокрема, тоді, коли, наприклад, концепт КАЗКОВА КРАЇНА включено до

ширшого соціального контексту, зокрема до громадської дискусії або до суспільного дискурсу. Так, дискусія 2002 року довкола питань про статус біженців називалася “Stempel fur’s Schlaraffenland” [22:101]. За такого випадку німецький відповідний мовно-культурний концепт потребує куди ширшої бази для інтерпретації, ніж просто семантичне розкодування інформації, а зокрема — розуміння комунікативної структури наміру, референції, презумпції, ідеологічного й ситуативного змісту, тобто усього того, що входить до інтрасуб’єктивної та інтрасуб’єктивної реальності комунікантів.

У метафорі “комунікативний простір” віддзеркалюються глибинні концепти — знання мовців, мовні картини світу, структурні й процесуальні трансформації, зміст яких резонує в когнітивну систему людини у процесі породження й сприймання мовленнєвих творів. Поняття комунікативного простору також використовують для розгляду різних типів професійно спрямованого дискурсу в контексті сучасної культурології [23:89]. Враховуючи вищезазначене, можемо констатувати, що наукова метафора “комунікативний простір” свідчить про те, що:

- мовець формується не лише у природному, але й у соціальному просторі;
- мова людини формується під впливом природного і соціального просторів, повторюючи їхню багатовимірність;
- соціальний та когнітивний простори доповнюють один одного;
- комунікативний простір — це єдність інтрасуб’єктивної й інтрасуб’єктивної реальності;
- комунікативний простір є набутком суспільно-історичної творчості людини.

5) Дискурсивна інтерпретація

При інтерпретації поняття комунікативного простору дискурсивні дослідження спираються на лінгвофілософські англо-американські напрямки лінгвістики за якими комунікативний простір розглядається як певна система

координат або “людський простір” у якому відбувається “життя дискурсу”. Так, учені Р.Гарре і Г.Жилетт вбачають у метафорі “людського простору” певне дискурсивне середовище, яке конституюється узагальненими індивідами — мовцями-виконавцями належних соціальних, культурних, міжособистісних, ідеологічних, психологічних ролей [24:31]. Сучасні дискурсивні дослідження активно використовують ідею “людського простору” для відображення взаємодії мови, культури та цивілізації (наприклад, аналізуючи технологічні чинники впливу на комунікацію). Основні аспекти, що їх досліджують у межах цього дискурсивного напрямку, на нашу думку, можуть бути представлені так:

а) герменевтично-комунікативна функція, завдяки якій культура постає як засіб взаєморозуміння та здійснення комунікації;

б) нормативно-комунікативна функція, яка відображає комунікативні норми, зумовлені загальним соціокультурним контекстом, і отже демонструє культурний вплив на комунікативну діяльність людини;

в) акумулятивна функція, завдяки якій зберігається й нагромаджується соціокультурний досвід мовців, — через акумулятивну функцію виявляє себе соціальна пам’ять суспільства.

Отже, узагальнюючи знання про комунікативний простір, вважаємо, що ця метафора дає можливість зрозуміти одну із видозмін форм, умовно кажучи, буття матерії, яка характеризується протяжністю, структурністю, співіснуванням та взаємодією елементів у всіх матеріальних системах. Комунікативному просторові властиві: об’єктивність, незалежність від свідомості людини, залежність від структурних співвідношень та процесів розвитку систем, від єдності перервності та безперервності.

Відтворення метафори “комунікативний простір” в дискурсивних дослідженнях лінгвістичних шкіл має різні традиції, оскільки структура як соціальних систем, так і

відповідних парадигм дослідження різняться від країни до країни. Відмінності у сприйнятті комунікативного простору зумовлюють і різне тлумачення ролі екстралінгвальних чинників впливу на дискурсотворення.

Підсумовуючи результати дискурсивних досліджень поняття комунікативного простору, констатуємо наступне:

— різноманітні лінгвістичні та міждисциплінарні тлумачення наукової метафори, як це було продемонстровано на аналізі інтерпретацій терміну комунікативного простору, пов'язані з чисельними соціально-історичними традиціями різних наукових спільнот. Незважаючи на відчутне зближення цих традицій унаслідок глобалізації, залишаються розбіжності поміж ними в ідеологічному та лінгвістичному планах;

— лінгвістичні та дискурсивні традиції формування та використання наукових метафор визначають історичні, соціальні та культурні традиції розвитку гуманітарного знання. Розбіжності у метафоричному осмисленні пов'язані, насамперед, зі значними соціокультурними трансформаціями в суспільстві. З одного боку, існує потреба вдосконалювати комунікацію за новопосталих глобалізаційних умов, а з іншого — ще залишається потреба збереження попередніх наукових традицій.

Перспективами дослідження наукової метафори у лінгвістиці, зокрема — теорії фахової комунікації, може стати аналіз взаємозв'язків між комунікацією, дискурсом, культурою та іншими соціальними феноменами у межах провідних лінгвістичних шкіл світу. Так, лінгвістичні уявлення німецьких й англо-американських шкіл, незважаючи на ідеологічні розбіжності, поглибили уявлення про фахову комунікацію та її базові категорії в метафоричному просторі науки. Ці набутки сприяли й переглядові природи комунікації — в аспекті простору людських взаємин.

Перспектива таких досліджень буде важливою передумовою також для подальшого теоретико-методологічного осмислення феноменів фахової комунікації з

орієнтацією на розкриття культурно-діяльних, соціально-психологічних та когнітивних аспектів мовної діяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Coseriu E.* Einführung in die allgemeine Sprachwissenschaft. — 2. Auflage. — Tübingen: Francke, 1992. 2 *Skiba R.* Fachsprachenforschung in wissenschaftstheoretischer Perspektive. — Tübingen: Narr, 1998. 3 *Арутюнова Н. Д.* Метафора и дискурс: Теория метафоры. М.: Прогресс, 1990. 4. *Кассирер Э.* Сила метафоры. Теория метафоры. Под ред. Н.Д.Арутюновой. — М.: Прогресс, 1990. 5. *Hermann M.* Der Weltanschauungsraum. Ein Instrument zur integrativen Erfassung mentaler, sozialer und regionaler Differenzierungen // Schweizerische Zeitschrift für Politikwissenschaft. — 7 (4), 1998. 6. *Apel K. O.* Transzendente Semiotik und die Paradigmen der prima philosophia // R. von Bülow und P. Schmitter (Hrsg.). Integrale Linguistik (Restschrift für H. Gipper). — Amsterdam: John Benjamins B.V. 1979/1. 7. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975. — Эл. ресурс: <http://he.psylib.ukrweb.net/books/leona01/index.htm>. 8. *Werth P.* Text worlds: Representing Conceptual Space in Discourse. — Harlow: Longman, 1999. 9. *Weigand E.* Sprache als Dialog: Sprechakttaxonomie und kommunikative Grammatik. Tübingen: Niemeyer, 1989. 10. *Gumperz J.* (ed.). Introduction: Language and the communication of social identity // Language and Social Identity. - Cambridge: Cambridge University Press, 1984. 11. *Apel K. O.* Die Erklären: Verstehen-Kontroverse in transzendental-pragmatischer Sicht. — Frankfurt am Main: Suhrkamp — Verlag, 1979. 12. *Bourdieu P.* Sozialer Raum und symbolische Macht // Rede und Antwort. - Frankfurt am Main, 1992. 13. *Osgood C., Suci G., Tannenbaum P.* The Measurement of Meaning. Urbana, University of Illinois Press, 1957. 14. *Хаустова Э. Д.* Когнитивные классификаторы в семантическом пространстве языка: Дис... канд. филол. наук: 10.02.19. — М., 1999. 15. *Вайнрайх У.* Языковые контакты. — К.: Вища школа; 1979. 16. *Bichsel R., Bickel H., Cathomas B., Dürmüller U.* (Hrsg.). Mehrsprachigkeit — eine Herausforderung (Nationales Forschungsprogramm 21: Kulturelle Vielfalt und nationale Identität). — Basel: Helbing und Lichtenhahn, 1994. 17. *Harrè R., Gillett G.* The Discursive Mind — London: Thousand Oaks, 1994. 18. *Апресян Ю. Д.* Слово в тексте и в слове: Сб. статей к 70-летию академик РАИ Ин-та рус. языка им. В.В.Виноградова: Нн-т пробл. передачи информ. / Отв. ред.: Л.Л. Иомдин, Л.П. Крысин. — М.: Языки русской культуры, 2000. 19. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность. — М.: УРСС, 2003. 20. *Красных В. В.* Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. - М.: Гнозис, 2002. 21. *Weiss J.* Das verlogene Märchen. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 15.04.03. 22. *Wunderlich D.* Studien zur Sprechakttheorie. — Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 1976. 23. *Günzel S.* Philosophie des Raumbegriffes. In: Fabian Kesel u. a. (H sg.): Handbuch Sozialraum. — Wiesbaden: VS, 2005. — S. 89-110. 24. *Макаров М. Я.* Основы теории дискурса. — М.: Гнозис, 2003

Пилипенко Р.Є.